

“Where is the police?”: large and small escapes of employees of the internal affairs organizations of the Ukrainian SSR in 1985–1991

Olena V. Stiazhkina

Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine

Doctor in History, Professor (Ukraine)

email: styazhkinaolena@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2781-4261>

Scopus Author ID: 59310387200

ResearcherID Web of Science: P-6983-2019

Abstract

*The attempts to reform society from above, which the USSR leadership implemented, changed the place, role, and status of MVD employees in society. These were unplanned and unexpected changes that led to negative consequences for the security situation in the country. **The purpose of this article** is to analyze the social, political, and behavioral practices of ordinary police officers in the Ukrainian SSR in 1985–1991 and to study the changes in their motives and life scenarios during the rapid decline of the communist Soviet system. **The methodological basis** of the analysis is the concept of agency, applied through the analysis of archival sources, newspaper publications, and ego documents, which allow us to see police officers as subjects of political and social processes. **Scientific novelty.** The activities of the employees of the Ministry of Internal Affairs of the Ukrainian SSR are examined as an important factor in the collapse of the communist system. **Conclusions.** Police officers were involved in numerous practices that did not lead to raising their authority in society. Despite the truly heroic deeds of a whole cohort of police officers of the USSR Ministry of Internal Affairs, the reputation of the agency and ordinary police officers only tended to become more negative. On the other hand, the conditions for police officers' work got worse every year, and their workload got heavier. Trying to solve their financial and reputation problems, officers used different, sometimes totally opposite practices. Some of them continued to act according to the “old rules,” in which the police acted not as a law enforcement service, but as a purely repressive organization. Others demanded change and were ready to initiate it themselves: they created trade unions, left the Communist Party, and called for the depoliticization of the police. More and more police officers quit their jobs and looked for other, higher-paying work. Some of them, using their old corrupt connections, created or moved to work for cooperatives, some created or moved to work for private security firms, and a certain group strengthened organized criminal groups with their knowledge and experience. The collapse of the police as a repressive and law enforcement institution led to a steady increase in all types of crime and a feeling of complete insecurity among citizens.*

Keywords: perestroika, perebudova, Ukrainian SSR, police officers, Ministry of Internal Affairs, organized criminal groups

«А де міліція?»: великі та маленькі втечі співробітників органів внутрішніх справ УРСР у 1985–1991 рр.

Олена Стяжкіна

Інститут історії України НАН України

доктор історичних наук, професор (Україна)

email: styazhkinaolena@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2781-4261>

Scopus Author ID: 59310387200

Web of Science ResearcherID: P-6983-2019

Анотація.

*Спроби реформувати суспільство згори, до яких вдалося керівництво СРСР, змінили місце, роль та статус співробітників МВС. Це були незаплановані та неочікувані зміни, які призвели до негативних наслідків щодо безпекової ситуації в країні. **Мета статті:** аналіз соціальних, політичних, поведінкових практик правоохоронців УРСР у 1985–1991 рр. та дослідження змін їх мотивів та життєвих сценаріїв у процесі швидкого занепаду комуністичної радянської системи. **Методологічною основою** аналізу є концепція дієздатності, застосована через аналіз архівних джерел, газетних публікацій та еґо-документів, які дозволяють побачити міліціонерів як суб'єктів політичних та соціальних*

процесів. **Наукова новизна.** Діяльність співробітників МВС УРСР розглянуто як важливий фактор занепаду комуністичної системи. **Висновки.** Співробітники органів внутрішніх справ виявилися залученими у численну кількість практик, які не сприяли піднесенню їх авторитету у суспільстві. Попри дійсно героїчні вчинки цілої когорти співробітників МВС УРСР репутація відомства та міліціонерів набувала лише негативних рис. З другого боку, матеріальне забезпечення діяльності міліції з кожним роком ставало все гіршим, а навантаження – все більшим. Намагаючись вирішити свої матеріальні та репутаційні проблеми, її співробітники вдавалися до різних, іноді геть різноспрямованих практик. Одні з них продовжували діяти відповідно до «старих правил», в яких міліція поставала не як правоохоронний, а як суто репресивний орган. Інші ж вимагали змін та були готові самі їх ініціювати: створювали профспілки, виходили з комуністичної партії, закликали до департизації правоохоронних органів тощо. Дедалі більше співробітники органів внутрішніх справ припиняли службу та шукали собі іншої – високооплачуваної діяльності. Частина з них, користуючись старими корупційними зв'язками, створювала або переходила на роботу до кооперативів, частина – до приватних охоронних фірм, певна група посилювала своїми знаннями та досвідом організовані злочинні угруповання. Розпад міліції як репресивної та правоохоронної інституції призводив до невпинного зростання всіх видів злочинності та відчуття повної незахищеності громадян.

Ключові слова: перебудова, Українська РСР, міліція, міліціонери, Міністерство/органи внутрішніх справ, організовані злочинні угруповання.

Постановка проблеми. Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х мешканці українських міст чи не щодня писали колективні листи до різних державних та партійних органів з приводу погіршення безпекової ситуації на вулицях та громадських місцях: «кожного дня у будь-який час доби у нас стаються масові вбивства, бійки, зґвалтування, пограбування (ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 32, спр. 2616., арк.195); «посилилися злочини проти особи, страждають від цього дорослі, а особливо діти. Фактично ми живемо як у війну. Тоді ми боялися фашистів, тепер боїмося своїх» (ГДА СБУ. Ф. 33, оп. 6, спр. 6, арк. 288).

Подібні історії про напружену ситуацію на вулицях українських міст публікували й у пресі. Окрім опису жахів, що творяться вдень та вночі, схожими в цих зверненнях до місцевої, республіканської та кремлівської влади були питання: «Чому ніхто не дає відсіч бандитам?», «Хто несе відповідальність за розгул злочинності?», «А де міліція? Куди дивляться співробітники правоохоронних органів». Відповіді на ці питання, не отримані громадянами наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., є важливими й дотепер. Й саме вони сформували основні проблеми цього дослідження.

Мета і завдання. У фокусі уваги – аналіз соціальних, політичних, поведінкових практик правоохоронців УРСР у 1985–1991 рр. Завданнями роботи є відповіді на питання: чи вписувалися та як вписувалися кар'єрні та прагматичні мотиви міліціонерів у логіку реформ, ринкових змін та національного відродження; ким правоохоронці намагалися бути та на кого перетворилися, коли уся система ідеологічних, політичних та соціальних гарантій знищувалася безповоротно.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Історія міліції як інституту та міліціонерів як дієвців цього інституту є темою, включеною в різномірне проблемне коло, в якому окремим сегментом є процеси формування міліції у радянські часи й у період незалежності (Міхєєва, 2011; Кравченко, 1999; Смирнов, 2002); роль міліції у запровадженні репресивних радянських практик, боротьба із кримінальною злочинністю на різних етапах (Алтуєв, 2003; Мельник, 2017); зміни у законодавчому забезпеченні реформ органів внутрішніх справ (Перепелиця, 2009; Мельник, 2018) тощо. Певною мірою, можна констатувати, що історія міліції в українській історіографії залишається прерогативою фахівців із юриспруденції, історики ж торкаються цієї проблеми на значній хронологічній відстані.

Остання глава радянської історії вивчається побіжно – як короткий перехід до формування органів внутрішніх справ незалежної України. Проблеми, з якими зіткнулися правоохоронці у 1985–1991 рр., висвітлено у роботах Євгена Зозулі (Зозуля, 2010), Дмитра Виговського (Виговський, 2006), Павла Мельника (Мельник, 2019).

Історіографічний парадокс у вивченні проблем, пов'язаних із соціальною історією правоохоронних органів останніх радянських десятиліть, полягає у тому, що вчені більшою мірою віддали належне злочинності, її типам та проявам, кількісним змінам, а також різноманітним наказам та постановам, які були покликані змінити на краще ситуацію із матеріальним, кадровим, технологічним забезпеченням органів МВС, однак майже ніяк не проаналізували, власне, діяльність правоохоронців, їхні робочі проблеми, можливості кар'єрного зростання, стосунки із населенням.

Основний масив документальних джерел у цій роботі складається з фондів ГДА СБУ, а також фондів ЦДАВОВУ України та ЦДАГО України.

На жаль, Галузевий державний архів МВС України й дотепер залишається не дружнім щодо істориків: архів не відкриває свої фонди для дослідників, посилаючись на воєнний стан та надмірну завантаженість поточними справами. Тому вагому частину джерел сформовано за рахунок відомчої преси – газети «Советский милиционер»/ «Радянський міліціонер» 1985–1991 рр., а також інших газет та журналів, які містили матеріали на відповідну тематику.

Важливим джерелом є також документи офіційних органів влади, спрямовані на зміни ситуації, яка формувалася у суспільстві та загрозувала його безпеці.

Виклад основного матеріалу.

Перший удар перебудови

Співробітники правоохоронних органів виявилися одними з провідних виконавців першої горбачовської реформи – боротьби із п'янством. Указ від 16 травня 1985 року, покликаний зменшити вживання алкоголю вдома та на робочих місцях, вимагав вжиття найсуворіших заходів щодо його порушників. Заради втілення антиалкогольної кампанії змінено міру покарання за самогоноваріння та його збут. Якщо у попередні роки такі дії (у перший раз) вважались адміністративним правопорушенням, то з 1985 року вони тягнули за собою кримінальну відповідальність.

Вже наприкінці 1985 року МВС УРСР звітувало, що кількість засуджених за самогоноваріння зросла більше ніж у шість разів: якщо у 1984 році засуджено 2491 особу, то в 1985 – 16500 (Михайленко, 2000, с. 223). У 1987 році згідно з повідомленнями МВС УРСР виявлено 131,7 тис. осіб, які займалися самогоноварінням (Михайленко, 2000, с. 250). Й оці «виявлено», а не «заарештовано» засвідчувало як зниження інтересу до кампанії, так і збільшення корупційного ринку, де особа – за доброю волею та хабарем – могла бути «попереджена», однак не притягнута до відповідальності. Офіційна статистика 1987–1988 років непрямо фіксувала факт, що простір корупції ставав дедалі більшим. З «виявлених» у 1987 році заарештовано 26,2 тис. осіб (Михайленко, 2000, с. 456), за березень 1988 «було виявлено 18 тис. випадків варіння самогону, з метою збуту – 732, заарештовано – 833» (Михайленко, 2000, с. 252). Наявність «мети збуту» треба було доводити, а можна було – запліщувати на це очі та вважати, що самогон готується тільки для власного вжитку.

Варто зазначити, що міліціонери часом лише імітували боротьбу із самогоноварінням та вживанням алкоголю у громадських місцях. Олена Микитюк (1968 р.н.) із села Ясеново 2, Любашівського району, Одеської області, пригадує, «як міліція перевіряла людей у яких мало бути весілля чи не гонять самогон. А потім всім селом гуляли на весіллі і міліція теж, і пили той самогон, розлитий по пляшках від казньонки, або в чайнички для заварки чаю» (Лука, 2021).

Якщо у боротьбі із п'янством правоохоронці могли почувати себе впевнено, оскільки «ворог» був знайомий (часто – персонально), то удар, завданий аварією на Чорнобильській АЕС всьому українському суспільству загалом та правоохоронцям зокрема, поставив міліцію перед необхідністю боротися із реально смертельною небезпекою. На правоохоронні органи поклали завдання, охорони громадського порядку в радіусі 30 кілометрів від ЧАЕС.

Дослідники констатують, що саме «співробітники МВС (для яких було менше можливостей ефективно впливати на рівні опромінення) та професійні атомники (співробітники АЕС, робітники УБ-605)» отримали найбільші дози опромінення у перші дні ліквідації аварії (Возіанов, 2007, с. 57). За даними тодішнього першого заступника міністра МВС УРСР Василя Дурдинця, усього у процесі ліквідації аварії та її наслідків взяли участь близько 33 тисяч правоохоронців, з них 185 тис. взято на облік як тих, хто мав променеву хворобу (Дурдинець, 1990, с. 15).

Порівнюючи з участю у ліквідації наслідків аварії, діяльність щодо боротьби із пиятикою на робочому місці та самогоноварінням виглядала жалюгідно. До того ж сама аварія породила безліч чуток та рекомендацій щодо профілактики променевої хвороби, серед яких й такі, що наполягали на тому, що червоне вино сприяє відновленню клітин крові. Загальна напруга, важка робота з ліквідації аварії, страх перед радіологічним зараженням потребували розради. Часом співробітники міліції, що виходили із Чорнобильської зони, влаштовували скандали через заборону продажу горілки, як це було, наприклад, у Іванківському районі, де голова облвиконкому Фурсов заборонив продаж спиртного, а біля бази райспоживспілки організував пост міліції. Тож виходило, що одні міліціонери – ліквідатори, билися із іншими – охоронцями магазинів та баз (Чорнобильське дос'є КГБ, 2019, с. 46).

Те, як була організована робота з ліквідації аварії, як оформлювалися відрядження співробітників правоохоронних органів з областей України, як, власне, обиралися ті, кого відряджали, і ті, кого не долучали до небезпечних робіт, обурювало самих правоохоронців. Одним із найбільш жакливих випадків була ситуація, коли працівників МВС із променевою хворобою після виписки з лікарні доправляли на роботу у «зону», а потім знову шпиталізували з

тим самим діагнозом та ще більшою дозою опромінення (Чорнобильське дос'є КГБ, 2019, с. 100).

Аварія на ЧАЕС спричинила розвиток екологічних рухів в Україні: найбільш поширеною формою колективної соціальної дії стали масові мітинги та демонстрації протесту. Примітно, що у ЦК КПУ була можливість спробувати очолити та привласнити ці рухи. На початку квітня 1987 року на ім'я Володимира Щербицького прийшов лист від вчительки, біженки з Прип'яті. «Доля розкидала нас різними куточками нашої країни, але ми всі живемо однією думкою: зібратися 26 квітня на Хрещатику... Лунає думка, що нам, прип'ятчанам та чорнобильцям не дозволять зустріч, оскільки це буде виглядати демонстрацією. Так, це буде демонстрацією. Демонстрацією протесту проти ядерного озброєння, демонстрацією боротьби за мир, демонстрацією вдячності нашому народу, уряду за турботу про нас» (ЦДАГОУ. ф. 1, оп. 41, спр. 1067, арк. 214). Замість пристати на пропозицію, очільники країни вирішили провести з вчителькою «виховну бесіду», у ході якої їй «було роз'яснено, що проведення зустрічі недоцільно, оскільки може бути використане буржуазною пропагандою» (ЦДАГОУ ф. 1, оп. 41, спр. 1067, арк. 216).

Зрештою, люди обійшлися без дозволу партійних органів. З першого, проведеного у листопаді 1988 року, Київського мітингу, що зібрав 20 тис. осіб, екологічна «хода» розійшлася іншими містами України. На мітингах ніхто не дякував уряду, навпаки, обговорювалися питання щодо винуватців трагедії (ЦДАГОУ ф. 1, оп. 41, спр. 1067, арк. 86), передусім посадовців, проблеми небезпеки щодо використання атомних електростанцій в інших регіонах країни – на Хмельниччині, Житомирщині, Рівненщині, Чернігівщині, в містах енергетиків (ГДА СБУ. ф. 16, оп. 1, спр. 1284, арк. 179–181). Співробітники органів МВС завжди були присутніми на цих заходах, оскільки відповідали за безпеку на вулицях міст. Риторичне питання: чи погоджувалися правоохоронці, яких відряджали на ліквідацію аварії та охорону 30-км зони, із тим, що чули на мітингах? На чиєму боці вони були як співробітники органів внутрішніх справ – визначалося Статутом їхньої служби. Але на чиєму боці вони були як люди, які ховали своїх друзів, «випалених» променевою хворобою за лічені дні?

«Мітинговий травматизм»

Мітинги щодо Чорнобильських роковин були не поодинокими виявами нових суспільних тенденцій. Акції протестів, пікети, збори громад, страйки, демонстрації – все це ставало важливими формами соціальної активності українців, проявом відродження національних інтересів та соціальних прав (Даниленко, 2018, с. 97).

Співробітники правоохоронних органів завжди були частиною масових зібрань. Щоправда, частиною, яка знаходилася по «той бік барикад». На сили МВС УРСР та його обласних управлінь покладалася задача контролю порядку на таких заходах і чим далі, тим частіше недопущення та/або розгону акцій, затримання його лідерів. Кількість правоохоронців, яких задіяно для «профілактики» зібрань громадян або недопущення їх масштабного розгортання, як правило, була чималою. Так, аби запобігти масовій акції кирили в Сімферополі 14 лютого 1988 року і звести її до короткого мітингу з мінімальною кількістю учасників, УМВС у Кримській області задіяло 3163 співробітників та 1340 міліціонерів, та 900 дружинників у самому місті Сімферополі. Особовий склад приведено у підвищену готовність, посилено охорону будівель радянських та партійних органів, в аеропорту, на залізниці, автовокзалах та автотрасах виставлено додаткові наряди міліції та пости ДАІ, «у ході роз'яснювальної роботи, на шляху слідування до Сімферополя, 745 татар відмовилися від участі у мітингу та повернулися до місця проживання» (ЦДАГОУ ф. 1, оп. 25, спр. 3368, арк. 11–13). За відомостями МВС, мітинг відбувся: він тривав тридцять хвилин, участь у ньому взяли двісті осіб. Навряд чи це був найефективніший та найгідніший спосіб використання правоохоронців.

Варто зазначити, що гарантування безпеки на громадських вуличних зібраннях (санкціонованих, а особливо несанкціонованих) – принципово новий досвід для правоохоронців. Ані керівництво МВС, ані партійне керівництво не мало чітких уявлень щодо того, як діяти в умовах зіткнень учасників мітингів та міліції. До того ж активність та подекуди агресивність (у тому числі, й спровокована діями міліції) мітингарів, їхня готовність до бійок була неочікуваною для керівників країни. Вони сподівались на те, що страх перед радянськими правоохоронцями, страх, плеканий усі роки радянської влади, буде головним запобіжником вуличних протистоянь. Однак чим більше правоохоронці тиснули на активістів (затримували, відкривали кримінальні провадження тощо), тим більшим та жорсткішим ставала відповідь останніх. З іншого боку, правоохоронці тиснули на активістів не з власної волі. Це партапарат намагався використовувати міліцію задля призупинення процесу розгортання антикомуністичних настроїв. Олександра Чура детально аналізує, як Львівський обком партії скеровував обласну міліцію на все більш жорсткі методи щодо протистояння громадській активності у 1989 році (Чура, 2013, с. 35–39). Зрештою, це призвело до побиття людей 01 жовтня 1989 року.

У Львові ці події увійшли в історію під назвою «кривава неділя» та стали причиною страйку, мета якого полягала у покаранні ініціаторів масових побоїщ (Чура, 2013, с. 37). Представники міліції зі свого боку описували ці події як масовий напад хуліганів на міліціонерів. Примітною є незабута риторика та «важлива» у контексті безперервної «боротьби з українським буржуазним націоналізмом» деталізація історій про побиття одного з міліціонерів: «хлопець 18-ти років з близької відстані метнув у мене, як спис, уламок древка від жовто-блакитного прапора, але солдатська шинель врятувала» (Якименко, 1989, с. 7). Ця згадка «солдатської шинелі» була не випадковою, адже міліції у Львові в ці дні демонстранти знову та знову нагадували, що вони тут – окупанти. Й саме з цим словом та вигуками «Ганьба!» штурмувалося приміщення обласного УВС (ЦДАГОУ ф. 1, оп. 32, спр. 2616, арк. 187).

Причинами мітингового травматизму, що зріс із збільшенням кількості протестів, правоохоронці називали радикалізм та екстремізм учасників, учасники – агресивність та правовий нігілізм міліції.

Аналізовані матеріали засвідчують, що центральною проблемою наростання насильницьких дій на вулиці була позиція партійного керівництва СРСР та партійного керівництва республіки, яке йшло в авангарді цієї політики. Непослідовність процесів, названих перебудовою, та нездатність вирішувати проблеми – політичні, соціальні, національні, безпекові, що дуже швидко збільшувалися, викликали обурення майже всіх верств населення. Це обурення спрямовувалося проти партійних та радянських структур, саме на їхню адресу висловлювалися всі претензії демонстрантів (ЦДАГОУ ф. 1, оп. 32, спр. 2616, арк. 110). Однак часто-густо місцеві чиновники не дозволяли проводити мітинги біля будівель міському або обкому КПРС, на центральних площах, оздоблених партійним символом – пам'ятником Леніну. Вибір саме таких знакових або центральних місць мовою радянської бюрократії пояснювався «бажанням мітингарів звернути увагу громадськості до безпідставно висунутих вимог» (ЦДАГОУ ф. 1, оп. 32, спр. 2616, арк. 108). Причинами заборони проведення вуличних зібрань ставали різноманітні бюрократичні прискіпування «не вказані цілі», «надані недостовірні відомості про уповноважених осіб», «не пояснені форми проведення мітингів» тощо (ЦДАГОУ ф. 1, оп. 32, спр. 2616, арк. 108). Усього в 1989 році відбулося 575 таких заходів, кількість учасників – 613 тис. осіб (Дурдинець, 1990, с. 2). За перших чотири місяці 1990 року відповідно – 413 та 305 тис. осіб (Дурдинець, 1990, с. 2).

Окрім зростання громадської активності на практиці, ці цифри означали, що заборонені або «загнані» у незручні та віддалені від центру міста демонстранти намагалися «несанкціоновано» дістатися до радянських можновладців, а міліція отримувала наказ не допустити цього. Неможливість мирно розв'язати це завдання призводила до затримань демонстрантів, часто – із перевищенням повноважень та застосуванням грубої сили, та відповіді на неї з боку мітингарів. Побиття громадян на багатолюдних зібраннях в умовах гласності ставали не тільки чутками, які розповсюджувалися людьми, а й інформацією, яка раз у раз потрапляла в пресу та вимагала реакції правоохоронних та/або партійних органів. Так, 23 серпня 1989 року після несанкціонованого мітингу на Співочому полі в Тернополі, що був присвячений засудженню пакту Молотова-Ріббентропа, до обласної газети «Вільна Україна» звернулася Оксана Назарко зі скаргою на співробітників міліції, які так сильно побили її матір, що ту поклали до відділення нейрохірургії першої міської лікарні. Крім названої жінки, до лікарні доставлено ще 15 травмованих правоохоронцями осіб. Редакція газети запевнила читачів, що такого не було. Мовляв, лікарня спростувала наявність побитих та наголосила, що всі хворі, зокрема й мати Оксани Назарко, привезені із виключно побутовими травмами (Ковальчук, 1989, с. 3).

Бути чи не бути «буфером»

Дедалі більше правоохоронці ставали буфером між владою та народом, отримуючи всю злість та агресію від збуджених несправедливістю демонстрантів. Заслони міліції ненавмисне та часто незаслужено перебирали на себе функцію каналізації соціальної напруги. І це було очевидно й самим міліціонерам.

У лютому 1989 року капітан міліції, дільничний уповноважений Залізничного району м. Сімферополь Володимир Губенко написав до «Комсомольської правди» статтю «Честь мундира». Він зазначив, що співробітники правоохоронних органів все частіше залучаються місцевою владою до виконання функцій, не заснованих на законі. Обговорюючи статтю, численна кількість співробітників УВС Кримського облвиконкому підтримали думку колеги, заявивши, що «міліція стає буфером, котрим місцева влада хоче відгородитися від народу», «співробітники міліції виступають в якості роботів, що виконують волю чиновників-бюрократів», «ми більше стали займатися розгоном мітингів, ніж своєю безпосередньою роботою», «радянські та партійні органи не можуть нічого протиставити народу, окрім нарядів міліції», «накази влади про розгін мітингів протиставляють органи правопорядку народу». «Хочеться служити закону, а не окремими керівникам», – підсумував один із колег Губенка (ГДА СБУ. ф. 33, оп. 5, спр. 6, арк. 9–10). Примітно, що оприлюднені у пресі погляди капітана міліції з

Сімферополя схвалили в УВС Київської області та в інших регіонах країни. Автор отримав не менше ніж 100 листів підтримки такої позиції.

Частина співробітників правоохоронних органів, згідно з інформацією КДБ УРСР, «підпадала під вплив націоналістів та неформалів», тому хтось відмовлявся від членства у КПРС, хтось добровільно інформував організаторів мітингів про плани обласних управлінь МВС, хтось брався за охорону мітингів від радянської міліції та організовував службу безпеки обласних відділень Української Гельсінської спілки, хтось гучно проголошував, що «не бажає захищати владу, оскільки не вірить їй, тим більше, що влада перетворила міліцію на апарат травлі, політичну поліцію» (ГДА СБУ ф. 33, оп. 5, спр. 9, арк. 31). Такі настрої були притаманні правоохоронцям зі всіх регіонів УРСР. Полтавські міліціонери обговорювали питання про те, що «партія себе зжила», житомирські «закликали розігнати обкоми», волинські міркували над тим, що мітингарям треба штурмувати не МВС, а «обкоми та ЦК, оскільки все походить звідти» (ГДА СБУ. ф. 33, оп. 5, спр. 9, арк. 33–34). За інформацією КДБ УРСР, «серед найбільш політизованих співробітників міліції Ворошиловградського, Донецького, Дніпропетровського, Київського, Кримського, Львівського, Одеського та ін. УВС облвиконкомів виникали ідеї створення власних неформальних об'єднань, які б протистояли керівництву та партапаратам» (ГДА СБУ. ф. 33, оп. 5, спр. 9, арк. 4).

Критичним викликом для «чистоти рядів» українського радянського МВС став прецедент із спробою створення осередку Народного Руху у Шевченківському райвідділі внутрішніх справ Києва у 1989 році. Ще більшим ударом стало висунання його організатора – інспектора дізнання Дмитра Поїзда – у кандидати в народні депутати СРСР. Відомча газета МВС УРСР «Советский милиционер» назвала Дмитра Поїзда «людиною непевних політичних поглядів, передвиборча платформа якого носила демагогічний характер з багатьох питань» (Политико-моральное состояние личного состава, 1989, с. 3). «За законами, які діяли у 1989 році, – пригадував Дмитро Поїзд, – громадська організація чи підприємство, що висували кандидата в депутати, мали право до моменту голосування відкликати свого кандидата...Моє керівництво, за день до виборів, провело збори і оголосило мені про відкликання. Однак колеги – 400 простих офіцерів і сержантів – мене одноголосно підтримали» (Постаті, 2008). Вибори Дмитро Поїзд програв. Його звільнили з роботи за статтею службової невідповідності, але насправді – за нечувану вільність та за ту масштабну підтримку, яку виявили його колеги-правоохоронці.

Якщо у 1989 році дискусії про деполітизацію та департизацію міліції були тенденцією, яка лише намічалася, то у 1990 році вони набули ознак практичних дій. Не очікуючи розпоряджень згори, співробітники органів внутрішніх справ почали ініціативно виходити з лав КПРС або заявляти про призупинення членства на період служби. На 01 жовтня 1990 року з лав КПРС вийшли 76 правоохоронців у Львівській області, 18 співробітників Жидачівського РВВС заявили про призупинення членства та наголосили, що будуть виплачувати партійні внески на користь постраждалих від аварії на ЧАЕС. В УВС Донецького облвиконкому 8 співробітників не тільки вийшли з лав КПРС, а й відкрито висловили незгоду з її політикою, три правоохоронці увійшли до складу «неформальних об'єднань» й були звільнені за це з органів внутрішніх справ (ГДА СБУ. ф. 33, оп. 5, спр. 9, арк. 78).

19 жовтня 1990 року співробітники загону особливого призначення УВС м. Києва звернулися до ЦК КПУ, Верховної Ради УРСР, УВС м. Києва та в редакцію газети «Вечірній Київ» з відкритим листом, в якому повідомляли, що дійшли висновку про те, що «органи внутрішніх справ мають бути законодавчо звільнені від впливів та амбіцій будь-яких політичних партій», а отже «рішенням партійних зборів призупиняють своє членство в КПРС до законодавчого врегулювання даного питання по суті». Лист завершувався фразою: «Залишаємося вірними Закону, народу та Присязі» (ЦДАГОУ Ф. 1, оп. 32, спр. 2818, арк. 186–187).

Попри ясну та чесну позицію, висловлену міліціонерами, саме ця фраза підкреслювала їхню розгубленість. Вірність Закону у широкому сенсі означала також й вірність законам у вузькому сенсі, зокрема, й «Закону про міліцію» від 1973 року, який зовсім не відповідав задачам поточного моменту. Вірність народу, написаному з малої букви, означала нез'ясованість реального адресата лояльності. Який саме народ – радянський, радянський український чи власне український – вони мали на увазі. Те саме із Присягою, що її було складено державі СРСР, яка на момент ухвалення Закону про державний суверенітет України, вже мала суттєві червоточини у фундаменті.

Ми не маємо загальних цифр, які б зафіксували динаміку політичних поглядів правоохоронців та кількісні показники «відмови» бути буфером між народом та владою. Проаналізовані документи дозволяють небезпідставно припустити, що явище «самодепартизації» не було широко розповсюдженим.

Більшість міліціонерів продовжувала виконувати вказівки щодо «контролю безпеки» на мітингах, продовжувала брати участь у побиттях та провокаціях. У березні 1990 року міністр

внутрішніх справ УРСР І. Гладуш повідомляв ЦК КПУ про необхідність покращання матеріально-технічної бази органів внутрішніх справ. У доповідній записці, крім іншого, була розрахована кількість броньованих жилетів, щитів, шоломів та гумових палок, яка б мала додати ефективності роботі міліціонерів на вуличних акціях. На озброєнні радянської міліції ці засоби з'явилися на початку 1960-х років, а з 1970-х вони отримали назву «спеціальні засоби». Правила їхнього застосування встановлювалися не законами, а «закритими» нормативними актами. У липні 1989 року таким актом стала «Інструкція про порядок застосування органами внутрішніх справ та внутрішніми військами спеціальних засобів», ухвалена наказом МВС СРСР № 127. Документ став відповіддю на виклики епохи. Виклики, з якими несилловими методами радянське керівництво впоратися не могло. Уперше в історії міліції в Інструкції надано класифікацію спеціальним засобам (засоби індивідуального захисту, засоби активної оборони, засоби забезпечення спеціальних операцій). Власне, ця класифікація говорила про те, наскільки далеко готувалися йти співробітники правоохоронних органів при розгоні демонстрацій.

Таблиця 1

Про потребу у засобах «індивідуального захисту» та коефіцієнт «гумових палок» по областях УРСР (березень 1990) (ЦДАГОУ Ф. 1, оп. 32, спр. 2871, арк. 131)

Назва	Броньовані жилети	Щити «Вітраж»	Гумові палки ПР-73	Шоломи сталеві армійські	Кількість населення	Коефіцієнт гумової палки на 100 тис. осіб
Вінницька	154	629	575	154	1932,6	29,8
Волинська	220	276	236	220	1 061,2	22,2
Ворошиловградська	679	815	883	679	2 862,7	30,8
Дніпропетровська	912	1449	1425	912	3 881,2	36,7
Донецька	1084	2230	1934	1084	5 332,4	36,3
Житомирська	357	410	288	357	1 545,4	18,6
Закарпатська	240	144	194	240	1 252,3	15,5
Запорізька	486	726	510	486	2 081,8	24,5
Івано-Франківська	303	322	290	303	1 423,5	20,4
Київська	549	242	712	549	1 936,7	36,8
Київ	724	1481	3925	724	2 602,8	150,8
Кіровоградська	276	290	306	276	1 239,4	24,7
Кримська	552	1035	597	552	2458,6	24,3
Львівська	526	406	792	526	2 747,7	28,8
Миколаївська	339	457	539	339	1 330,6	40,5
Одеська	611	876	788	611	2 642,6	29,8
Полтавська	478	489	501	478	1 754,2	28,6
Рівненська	236	286	316	236	1 169,7	27,0
Сумська	315	357	67	315	1 432,7	4,7
Тернопільська	187	210	249	187	1 168,9	21,3
Харківська	601	1240	1202	601	3 197,2	37,6
Херсонська	344	363	360	344	1 240,0	29,0
Хмельницька	288	315	356	288	1 527,1	23,3
Черкаська	319	346	336	319	1 531,5	21,9
Чернігівська	348	366	298	348	1 415,9	21,0
Чернівецька	272	240	221	272	938,0	23,6
РАЗОМ	11400	16000	17900	11400	51 706,7	34,6

Цифри, наведені у цьому розрахунку, вказують, що попри всі вагання та внутрішні зміни, які переживала декотра частина співробітників правоохоронних органів, більшість із них була готова або була змушена різними обставинами обстоювати інтереси комуністичної влади, зокрема, й у силовий спосіб. Запит на шоломи, щити та гумові палки був практичним втіленням бачення очільників МВС подальшого розвитку подій. Вони справедливо прогнозували, що суспільна активність не піде на спад, а, навпаки, буде збільшуватися. Тож завданням міліції за таких умов мала б стати більш жорстка реакція, оздоблена відповідними засобами «впливу на маси». Виділення «засобів індивідуального захисту» розраховувалося з огляду на кількість населення областей, кількість наявних, раніше закуплених, засобів та потенційної активності людей. Якщо середній коефіцієнт «гумової палки» по республіці дорівнював 34,6, то «київський»

.....
сягав 150 на 100 тис. населення. Це означало, що національна революція наростала і мала б наростати саме в столиці. Власне кажучи, до її приборкання готувалися сили органів внутрішніх справ.

Рутинні практики

Перші кампанії горбачовських реформ не мали на меті перегляд соціальної ролі правоохоронної системи. До того ж усталені практики приписок, тиску на арештованих, тяганини, хабарництва залишилися базовими, оскільки вони були вписаними у загальну систему існування режиму. Спроби викриття найбільш гучних справ щодо міліціонерів не призводили до покращання ситуації, залишаючи після себе чергові хвилі зневаги та невдоволення в бік співробітників правоохоронних органів. У червні 1988 року в газеті «Правда» надруковано матеріал «Бубновий сищик» (Одинец, 1988, с. 3).

Журналісти розповіли історію про злочинця, який «подібно дикий орді Батия вихором пронісся Україною, напав на сотні міст та сіл, грабував, ґвалтував, давив перехожих на «Запорожцях» та «Москвичах», підстерігав інкасаторів, потрошив сейфи, затівав п'яні бійки, вкрав із сараю сільського кооператора дві автомобільні покришки, зняв з составу, що йшов на повній швидкості, три ящики тушонки з яловичини, а потім знову убивав, грабував все, що попаде під руку: зубну пасту, цигарки, килими, галантерею...» (Одинец, 1988, с. 3). Цю правду, згодом з'ясувалося, що цей злочинець в Україні ніколи не бував, водити машину не вмів, а всі злочини, якщо співставити дати, здійснив тоді, коли вже перебував за ґратами. У ході перевірки, яку здійснила прокуратура Кіровоградської області, виявлено, що низка співробітників правоохоронних органів Вінницької, Житомирської, Запорізької, Кіровоградської Київської, Полтавської та Харківської областей «стали на шлях фальсифікації, вступили у змову з особливо небезпечним рецидивістом, засудженим до 15 років позбавлення волі, який відбував покарання у Вінницькій області». Правоохоронці домовилися із ним щодо зізнання про здійснення 268 злочинів, до яких він не мав жодного стосунку (ЦДАГОУ ф. 1, оп. 25, спр. 3361, арк. 41). За зізнання правоохоронці постачали до камери харчі, спиртні напої, наркотики, дозволяли телефонні розмови тощо. У цих фальсифікаціях брали участь не менше ніж 100 співробітників міліції. Колегія МВС розцінила ці дії як політично шкідливі. Але заходи щодо покарання учасників засвідчували геть інше. Сувору догану отримали голови УМВС Кіровоградської та Вінницької областей, догану – перший заступник Головного управління виправно-трудових установ та начальник управління карного розшуку МВС УРСР, суворо вказано двом заступникам міністра МВС. А власне, з органів внутрішніх справ звільнено 7 (!) осіб, ще 11 усунено з посад, які вони обіймали на момент фальшування статистики розкритих/нерозкритих справ. Кримінальні ж справи заведено тільки проти 4 осіб. (ЦДАГОУ ф. 1, оп. 25, спр. 3361, арк. 41).

Аналізуючи ситуацію у Кіровоградській області в 1988 році, заступник прокурора області Б. Ю. Смирнов зазначив, що ситуація після гучного скандалу аж ніяк не покращилася. Навпаки, кількість прихованих співробітниками міліції злочинів зросла в чотири рази. На практиці це «приховування» мало ознаки знуцання з потерпілих. Пограбовану на пляжі громадянку, правоохоронці одного з районних відділів примусили написати заяву про те, що вона забула коштовності на березі річки, побиту та пограбовану вночі іншу громадянку змусили написати, що вона сама добровільно віддала свої цінності грабіжнику (Смирнов, 1989, с. 3).

Варто зазначити, що така зухвала «сліпота» міліціонерів була не тільки особистою вадою співробітників правоохоронних органів. Значною мірою така поведінка була пов'язана із тим, що зростання кількості зафіксованих злочинів сприймалися керівництвом місцевих та центральних органів МВС як недоліки у роботі правоохоронців, тобто відповідальність за ріст злочинності покладено на оперативних робітників, слідчих, дільничних (Работать в духе демократизации и гласности, 1989, с. 2). Намагаючись «виконати план з розкриття злочинів», співробітники міліції йшли двома шляхами: або не фіксували заяви, або підвищували відсоток розкриття всіма можливими й не завжди законними способами (Житник, 2021, с. 52). Приховування реальної статистики мало не тільки пропагандистські задачі, цей процес також створював ілюзію керованості системи, при чому не тільки системи МВС, а й радянської системи як такої.

Співробітники правоохоронних органів продовжували «славні» традиції своїх попередників щодо застосування тортур, вибивання зізнань та свідчень, залякувань та шантажу як злочинців, так і потерпілих. До прокуратури, до ЦК КПУ раз у раз надходили скарги, які описували знуцання у слідчих ізоляторах: «мого заарештованого хворого сина використовували як собаку, пускали на слід, роздягали, били його фізично та морально та зі сміхом кричали: «Ішчі!» (ЦДАГОУ ф. 1, оп. 41, спр. 1968, арк. 53). Часом історії про кричущі випадки свавілля, що призводили до вбивства невинних людей, виринали у пресі. До того ж навіть у такій, що взагалі не мала жодного стосунку до кримінальних новин. У журналі «Перець» розміщено статтю про вбивство, яке вчинили патрульні міліціонери щодо перехожого, який напідпитку діставався дому.

У бійці людині зламали хребта та ударом ноги розірвали печінку. У тій самій статті йшлося й про інші неприпустимі випадки, наприклад, про доведення до самогубства двома працівниками Московського РВВС студентки Київського університету (Леліков, 1990, с. 5–7).

Опитування мешканців Києва щодо діяльності правоохоронців, проведене у 1990 році, засвідчувало, що відомості про те, як себе поведуть міліціонери, не були ані для кого секретом Полішинеля. Серед неприпустимих недоліків кияни визначали низький рівень культури працівників міліції (51,2%), зневажливе ставлення до громадян та їх законних інтересів (51%), невисокий професіоналізм (49,5%), погане оснащення технічними засобами (40,1%), зволікання при розгляді повідомлень громадян (32,7%), грубощі та побиття (26,7%). Разом із киянами опитано й київських правоохоронців, вони відповідали на ті самі питання. Отже, з'ясувалося, що самі правоохоронці вважали недоліком своєї роботи грубощі та побиття у п'ять разів рідше ніж мешканці столиці (5,8%) і в чотири рази менше (13,8%) ніж кияни, вважали за недолік зневажливе ставлення до громадян (Ковалкін, 1990, с. 9). Грубість та зневага були стилем, який плекався довгі роки та виплекався у якщо не нормативну, то цілком прийнятну поведінку. Цей стиль правоохоронці сповідували не тільки стосовно громадян, а й стосовно власних колег, а особливо – підлеглих.

Радянська система охорони правопорядку, як і в попередні роки, працювала, зважаючи на принцип нерівності громадян перед законом, хоча декларативно сповідувала протилежний принцип. Однак на практиці практично недоторканими для заведення на них кримінальних справ залишилися представники партійної та радянської еліти, колеги з правоохоронних органів, суддівського корпусу, органів прокуратури. Водночас тінь «елітарної недоторканості» падала й на членів їхніх родин та обслуговуючий персонал. У 1989 році співробітники державтоінспекції Волинської області затримали у нетверезому стані водія прокуратури Луцького району, але обласна прокуратура порушила справу проти даішників, а не проти порушника. Ті самі правоохоронці місяцем пізніше затримали у нетверезому водія обкому компартії України. Однак по його заяві справу знову порушено проти співробітників ДАІ. У результаті обидві справи припинено за відсутністю складу злочину, але символічний урок про існування касти недоторканих працівники ДАІ отримали не тільки в теорії, й на практиці (Мякота, 1990, с. 12).

Варто зазначити, що віра у можливість змін часом спонукала працівників правоохоронних органів до дій – скарг, відкритих листів щодо негараздів в управліннях та підрозділах, щодо «кумівства» та «монархічного стилю керівництва». У 1987 році розлогу інформацію стосовно участі керівників відділів боротьби з розкраданням державної власності у Донецькій, Чернігівській, Рівненській, Закарпатській областях надіслано українськими правоохоронцями на ім'я секретаря ЦК КПРС Єгора Лігачова. Йшлося про масштабні махінації із рибою та ікрою, шкіряними виробами та хутром, валютою. «Порахуйте, скільки співробітників по лінії ОБХСС (рос.) Української республіки», – писали скарги, – «за цей час було притягнуто до кримінальної відповідальності за отримання хабарів та скільки було звільнено за зловживання по службі та моральне розкладання. Майже ніскільки! Чому?» (ЦДАГО України. ф. 1, оп. 41, спр. 1074, арк. 20).

Не давали бажаних для правоохоронців результатів й «нові методи роботи», як-от анонімне анкетування співробітників щодо оцінки стилю та методів роботи їхніх безпосередніх керівників. У 1988 році у Ворошиловградській області проведено опитування співробітників районних УВС. Опитані висловили своє незадоволення щодо грубощів, хамства, формального ставлення до роботи цілої низки управлінців, зокрема, керівників високого рангу, наприклад, керівників районних, міських УВС. Так, через тиск суспільної думки з роботи звільнено лише командира однієї з пожежних частин. Решта посадовців, «незважаючи на настільки негативні оцінки, завірили, що вже зробили правильні висновки та докладуть всіх зусиль з покращання ситуації», тож керівництво УВС облвиконкому Ворошиловградської області обмежалося лише «попередженнями та доганами», й керівники залишилися при своїх посадах (Ветров, 1989, с. 5). Цей імітаційний характер реформ не проходив повз увагу співробітників. Так, навесні 1989 року політвідділ УВС Києва провів анкетування комуністів карного розшуку, з якого випливало, що лише кожний п'ятий із 153 опитаних побачив перебудовні тенденції у роботі, лише кожний десятий позитивно оцінив авангардну роль комуністів (Политико-моральное состояние личного состава, 1989, с. 3).

Проблеми та варіанти їх вирішення

Окрім інституційних проблем, таких самих, якими були пронизані всі радянські державні установи (кумівство, корупція, імітація реформ, приписки, нехтування законом), відомство та правоохоронці потерпали від численної кількості інших проблем, як специфічних, так і таких, що через «перебудову» поставали перед ними, як перед пересічними громадянами країни.

Варто зазначити, що побудова ієрархії проблем залежала від завдань інституцій та/або спільнот, які останні бачили пріоритетними. Так, з погляду МВС України, найбільшими були проблема кадрів та питання щодо матеріального забезпечення діяльності МВС та його обласних управлінь. Згідно з довідкою, підготовленою МВС УРСР для ЦК КПУ у березні

1990 року, у республіці не вистачало 12,5 тисяч правоохоронців, а саме: 1,7 тисяч співробітників кримінального розшуку, 2,6 тисяч слідчих, 1,6 співробітників БХСС, 5,6 тис. патрульно-постової служби, 600 державтоінспекторів, 400 слідчих-криміналістів. Критичною була нестача транспортних засобів (потреба – 2,2 тисяч машин), апаратури (1,2 тис. одиниць), вимірювачів швидкості, захисних щитів, шоломів, касок тощо. Кожний четвертий міськвідділ міліції знаходився у непридатних або аварійних приміщеннях, 28 тисяч сімей співробітників МВС УРСР стояли в черзі на житло (ЦДАГО України ф. 1, оп. 32, спр. 2871, арк. 126–127).

З погляду республіканського КДБ найважливішими були проблеми, пов'язані з дискредитацією правоохоронців у суспільній свідомості та у змінах свідомості самих правоохоронців. Найбільші хвилювання у КДБ викликала «ідеологічна обробка співробітників МВС з боку неформальних об'єднань, що стоять на платформі національного сепаратизму» (ГДА СБУ. ф. 33, оп. 5, спр. 9, арк. 30). Через цю «обробку», як повідомляли секретні співробітники КДБ, багато хто з міліціонерів «відмовлялися захищати владу, оскільки не довіряли їй та не хотіли перетворюватися на політичну поліцію» (ГДА СБУ. ф. 33, оп. 5, спр. 9, арк. 31). Агенти з управління КДБ УРСР втручалися у спроби співробітників міліції створювати власні неформальні об'єднання. За задумом ці об'єднання були схожі на профспілки, які мали б відстоювати матеріальні та етичні проблеми міліціонерів. Через дії досвідчених агентів у 1990 такі об'єднання або не були створені (як-от «Рада дільничних» у Жовтневому районі м. Ворошиловграда ін.), або були створені та невдовзі розпущені як неконституційні та нестатутні (наприклад, «Комітет сержантського самоуправління у м. Одеса та ін.») (Стяжкіна, 2024, с. 203).

З погляду пересічних громадян, найгострішою проблемою ставало зростання злочинності. Під загрозою опинилася й персональна, й майнова безпека людей: збільшилася кількість тяжких злочинів, таких як навмисні вбивства, тяжкі тілесні ушкодження, зґвалтування, грабунки, розбої, зокрема, з проникненням у житло громадян (Преступность и правонарушения, 1992, с. 19, 49, 53, 59, 63, 69, 73, 85). Згідно з опитуванням, проведеним у Києві восени 1989 року, найбільшу тривогу громадян викликало не тільки поширення злочинності, а й охоплення нею все ширших верств населення та її проникнення у керівні правоохоронні органи (55%), другим найбільш серйозним занепокоєнням була названа неспроможність правоохоронних органів подолати злочинність (53,4%), третій страх був пов'язаний із посиленням організованої злочинності та мафії (47,5%). До того ж опитані громадяни вважали, що темпи зростання злочинності лише підвищуватимуться (45,5%), а однією з причин (поруч із загальним погіршенням стану економіки та тотальним дефіцитом) подальшого зростання вказано низьку ефективність діяльності правоохоронних органів (39,2%) (Ковалкін, 1990, с. 9).

Правоохоронці натомість бачили корені проблем, що наростали, у двох вимірах: прагматичному та символічному. Відповівши на питання щодо причин плинності кадрів, 81,6% опитаних у 1990 році київських міліціонерів назвали невідповідність розміру зарплати умовам праці, 56,6% – ненормованість робочого дня, відсутніх вихідних та вільного часу, 44,9% – надмірне фізичне та психічне навантаження (Ковалкін, 1990, с. 9). На невисоку зарплату скаржилися й правоохоронці з інших міст та областей. Дописуючи до редакції відомчої газети щодо необхідності покращення матеріального становища міліціонерів шляхом дозволу останнім працювати у кооперативах, міліціонер із Запоріжжя акцентував увагу на тому, що правоохоронці отримують 150–180 руб. на місяць, коли середня платня робітника у місті – 300–320 (Фурсов, 1989, с. 4–5). Обурення викликав і той факт, що партійці-комуністи, яких міліціонерам випало захищати від розгніваних мітингарів, отримували в рази більшу зарплатню, ніж правоохоронці: перші секретарі обкомів – 750–850 руб., міськкомів – 500–600 руб. (Яка зарплата у працівників парторганів, 1990, с. 6). Наприклад, деякі міліціонери пропонували створити для захисту власних прав страйкоми (Ленінський район, м. Донецьк), інші – як-от старший оперуповноважений відділу кримінального розшуку Пролетарського РВВС Кудрявцев, пропонували звернутися до суду з вимогою грошової компенсації за постійну роботу в святкові та вихідні дні (ГДА СБУ ф. 33, оп. 3, спр. 9, арк. 35).

Згідно з опитуванням, проведеним серед працівників харківської міліції, майже тридцять відсотків з них були готові звільнитися, не замислюючись, якщо їм деінде запропонують більшу оплату праці (Колесниченко, 1990, с. 3). Зрештою, саме це правоохоронці й робили: плинність кадрів була високою, а рівень досвідченості неухильно падав. У 1989 році 38% співробітників кримінального розшуку, відділів боротьби з розкраданням соціалістичної власності та слідчих мали стаж роботи менше трьох років (ГДА СБУ ф. 16, оп. 1, спр. 1271, арк. 123).

Правоохоронці також скаржилися на падіння престижу професії, на неповагу до міліції з боку громадян. Викривальні матеріали щодо діяльності міліції, які друкувалися у пресі, з одного боку, та персональний досвід спілкування з робітниками ДАІ або дільничними – з іншого, сприяв тому, що ця неповага стала демонструватися відкрито. «Практично кожний з нас може згадати зі своєї служби випадок, коли випало зіткнутися з відкритими образами правоохоронця» (Письмо

слухателів учебного центра УВД Николаевского облисполкома, 1989, с. 4), – скаржилися дописувачі газети «Радянський міліціонер». Відсутність поваги до міліції підтверджували й пересічні мешканці. «Не секрет, – писали до газети студентки Київського інституту театрального мистецтва ім. Карпенка-Карого, – що лише при слові «мент» у багатьох, якщо не у більшості наших однолітків, на вустах з'являється зневажлива посмішка» (Стопіна, 1990, с. 3). Але не тільки посмішка. На міліціонерів стали нападати не тільки на мітингах, а й просто на вулицях у момент здійснення ними обов'язків (перевірка документів, зауваження щодо негідної поведінки, спроби припинити вуличну торгівлю). У 1987 році скоєно та задокументовано 42 таких напади, у 1988 р. – 54, за півроку 1989 р. – 40 (Учиться работать в новых условиях, 1989, с. 1).

Обстоюючи своє місце в системі нової соціальної ієрархії, міліціонери відмовлялися називатися «слугами народу»: «Час нарешті покінчити з галими формулюваннями, що робітники міліції – це слуги народу, оскільки до категорії народу входять і чесні люди, і несосвітніні правопорушники. І нам не личить бути слугою якогось там дармоїда» (Шумкин, 1989, с. 8). Правоохоронці ображалися й на новий образ міліціонерів, які стали транслюватися мовою сучасного кіно: «У корні неправильно відображена діяльність міліції, якій відведено роль «ваньки-встаньки», унтер-пришибеєва. Безвольним, таким, що втратив віру у себе й в людей виглядає образ хранителя правопорядку» (Тихенький, 1989, с. 13). Зрештою, як констатували самі правоохоронці, «багато хто йде з міліції не тому, що важка робота, а здебільшого зневірившись, що колись міліція буде виконувати свої прямі обов'язки і нарешті перестане бути брудною мітлою, якою вимітають нечистоти в суспільстві» (Мякота, 1990, с. 12).

«Куди дивиться міліція»

Критична ситуація зі станом та настроями міліціонерів потребувала системних рішень: закону, який би чітко визначав функції міліції та їх повноваження, зокрема, й щодо масових зібрань громадян. На порядку денному стояло й питання щодо департизації міліції. Особливо гострою та такою, що не вирішувалася, залишалася проблема матеріального забезпечення міліціонерів.

Певні спроби інституційного вирішення проблеми мали місце, однак не знайшли й не могли знайти підтримки щодо їх впровадження з боку Москви. Так, у липні 1990 року на сесіях Львівської та Тернопільської міських рад ухвалено рішення про створення муніципальної міліції, яка мала б підпорядковуватися тільки президії міськради. Саме цей орган брав на себе зобов'язання щодо підбору кадрів, навчання, озброєння та матеріального забезпечення правоохоронців. Вчені-юристи Львівського державного університету взяли до розробки Положення щодо муніципальної міліції, форми одягу (без погонів, але з національною символікою) та порядку роботи (ЦДАГОУ ф. 1, оп. 32, спр. 2818, арк. 100).

Доповідаючи про цю ініціативу в ЦК КПУ, міністр МВС І. Гладуш зазначав, що «створення на місцях паралельних правоохоронних структур породжує непевність особового складу у своєму службовому становищі й спричиняє плінність кадрів». До того ж зауважував, що рішення міських рад суперечать Положенню про радянську міліцію від 08 червня 1973 (ЦДАГОУ ф. 1, оп. 32, спр. 2818, арк. 101). У серпні 1990 МВС УРСР внесло пропозицію до Верховної Ради доручити Львівській та Тернопільській обласним радам народних депутатів скасувати незаконні рішення міських рад. ЦК КПУ погодилося з цією пропозицією, додавши, що до остаточного вирішення питання не варто «підключати засоби масової інформації» (ЦДАГОУ ф. 1, оп. 32, спр. 2818, арк. 105).

Однак створення «паралельних» охоронних структур дедалі ставало тенденцією. У декотрих містах та регіонах партійним та комсомольським структурам вдавалося очолити цей процес. Так, в Донецьку при Ленінському районному комітеті комсомолу створено госпрозрахункову групу «Щит», яка замість неефективних «народних дружинників» взяла на себе функцію підтримання порядку у районі. Різні підприємства району оплачували цю діяльність, забезпечуючи не тільки зарплату, а й засоби захисту, форму тощо. Примітно, що для учасників групи «Щит» створено форму, на якій, за запитом групи, не було жодних знаків розрізнення та регалій (Савченко, 1990, с. 7). У Донецьку, так само, як у Львові та Тернополі, погони міліції носити ставало соромно.

Від 1989 року охоронні організації створювалися й на базі власне структур МВС. Так, у Києві, за підтримки кримінального розшуку УВС міськвиконкому, організовано кооператив «Фобос», який взявся забезпечувати безпеку іноземців (бізнесменів, артистів, пересічних туристів), які зупинялися в готелі «Інтурист». Усього в кооперативі працювало 11 колишніх працівників кримінального розшуку (ГДА СБУ ф. 33, оп. 5, спр. 6, арк. 13). «Фобос» брав на себе зобов'язання допомагати органами МВС у боротьбі із валютчиками, фарцовщиками, готельними крадіями тощо. Співробітники УВС Миколаївського облвиконкому створили кооператив «Союз», який опікувався встановленням пожежної та охоронної сигналізації на промислових об'єктах та у квартирах мешканців міста (ГДА СБУ ф. 33, оп. 5, спр. 6 арк. 14). Аналогічні кооперативи з налагодження сигналізації створено й на базі районних відділів внутрішніх справ у Житомирській області (ГДА СБУ. ф. 33, оп. 5, спр. 17, арк. 26).

Декотрі працівники міліцейських установ почали практики «сумісництва». Залишаючись правоохоронцями, вони у вільний від роботи час, але без дозволу начальства, ставали співробітниками кооперативів: з ремонту побутової техніки (Червоноармійськ), доставщиками пошти (кооператив «Кінг», Донецьк), виробниками приладь, які зменшували обсяги використання бензину в автомашинах, (Дніпропетровськ) або виробниками біжутерії (Київ), або навіть організаторами роботи атракціонів (Дніпропетровськ) (ГДА СБУ. ф. 33, оп. 5, спр. 17, арк. 26). Такі практики підробіток не були специфічними лише для правоохоронців: намагаючись виживати в нових непевних умовах, до роботи за сумісництвом вдавалися представники всіх верств населення.

Інша справа полягала у тому, що представники правоохоронних органів поступово, а саме через матеріальний успіх практик підробіток, кидали роботу в органах внутрішніх справ й переходили до фірм та кооперативів на постійній основі. До того ж агентура КДБ з тривогою повідомляла, що, працюючи на посадах у структурах МВС, правоохоронці ретельно готувалися до таких переходів й забирали з собою інших співробітників. Інша тривога полягала у тому, що правоохоронці переходили на роботу або навіть створювали самі такі кооперативи, діяльність яких відповідала напрямкам попередньої спеціалізації співробітників МВС. Так, колишні співробітники БХСС створювали торгово-закупівельні кооперативи, працівники кримінального розшуку – кооперативи з надання юридичної допомоги громадянам, багато хто з цих нових кооператорів «використовували досвід роботи в правоохоронних органах для отримання високих прибутків в обхід закону та приховування доходів від фінансових органів» (ГДА СБУ. ф. 33, оп. 5, спр. 6, арк. 13). Нові кооператори продовжували підтримувати зв'язки із колишніми колегами по роботі, часто оплачуючи їх послуги щодо прикриття незаконних оборотів (ГДА СБУ. ф. 33, оп. 5, спр. 6, арк. 13).

Маючи досвід роботи у правоохоронних органах, міліціонери переходили до роботи у кооперативи як очільники «служб безпеки» знову створених фірм та організацій, їхня зарплата сягала 1000 руб. на місяць (ГДА СБУ. ф. 33, оп. 5, спр. 6, арк. 12). З іншого боку, частина міліціонерів, які залишалися на службі, стали пропонувати власні послуги кооператорам, часом ці пропозиції виглядали не як історії про потенційну співпрацю, а як здирництво, приховане під пропозицію послуги. Наприклад, співробітник кримінального розшуку (м. Донецьк) пропонував кооперативу «Горняк» захист від перевірок ОБХСС та інших правоохоронних структур за 2000 руб. на місяць, оперуповноважений Будьонівського району Донецька вимагав від 200 до 1000 руб. за «охоронний супровід» угод, які укладалися на території підконтрольного йому району (ГДА СБУ ф. 33, оп. 5, спр. 17, арк. 24).

Від корупції та здирництва правоохоронці переходили й до інших злочинів, не тільки беручи участь, але й подекуди очолюючи організовані злочинні групи. Найбільш гучним прикладом такого переходу стало формування банди злочинців під керівництвом співробітника кримінального розшуку Київського РВВС м. Донецька старшого лейтенанта міліції Валерія Коновалова (ЦДАГОУ ф. 1, оп. 32, спр. 2616, арк. 27). Від 1986 року банда здійснювала пограбування та здирництва щодо підприємців «тіньової економіки», а пізніше – кооператорів, чия незаконна діяльність дозволяла сподіватися, що вони ніколи не звернуться із заявою до міліції (Кучинський, 1997). До того ж бандитам безперешкодно відчиняли двері, оскільки вони представлялися співробітниками міліції та демонстрували відповідні документи. Злочинці-міліціонери жорстоко кували жертв, аби дізнатися, де останні ховають свої статки. А дізнавшись, як правило, вбивали. Після арешту банди у 1988 році радянські газети багато писали про цю справу, зауваживши, що «справа лейтенанта міліції Коновалова відкрила статистику здирництва із застосуванням тортур». Незважаючи на арешт банди, подібні практики продовжували ширитися й у наступні роки.

У січні 1990 року відкрито справу щодо злочинної банди «Деловари», яка діяла в Харківській області. На її чолі став співробітник міліції «Оборотень», який підпорядкував собі угруповання «нап'ясточников», здирників, шахраїв, ділків ігорного бізнесу та мав із цього неабиякий матеріальний зиск. Навесні 1991 року аналогічну справу відкрито щодо Вінницької банди «Монстри», яка тероризувала не тільки область, а й інші регіони республіки, використовуючи зброю та посвідчення співробітників правоохоронних органів. Злочинна група, названа в КДБ УРСР «Пустелею», промишляла розбоєм та здирництвом у Маріуполі, її очолив заступник начальника Приморського РВВС та слідчий цього ж району. У розслідуванні справи щодо банди здирників під керівництвом бандитів Немсадзе та Петрачковим (Донецьк) встановлено, що групу прикривав оперуповноважений Пролетарського району міста, за що отримує гроші та можливості збуту наркотиків (ГДА СБУ ф. 33, оп. 5, спр. 15, арк. 17, 21, 23).

Висновки. Якщо б компартійна верхівка була спроможна чесно відповісти на питання людей про те, куди наприкінці 1980-х – на початку 1990-х поділася міліція, то відповідь налякала б її саму. Міліція як інститут, який забезпечував, з одного боку, такий-сякий правовий порядок та

безпеку пересічних людей, а з іншого – віддано захищав саму верхівку від гніву громадян й тримав останніх у страху, припинила своє існування.

Співробітники правоохоронних органів виявилися залученими у численну кількість практик, які не сприяли піднесенню їх авторитету в суспільстві. Міліцію використано як «щит» між громадянами, які прагнули змін, або принаймні відповідей на питання, чому ці зміни не відбуваються, та комуністичною владою. Цей «щит» часом ставав і «мечем», однак замість очікуваного підкорення отримував з боку спільнот зневагу, бійки, судові подання тощо. Попри дійсно героїчні вчинки цілої когорти співробітників МВС УРСР, як-от ліквідація аварії на ЧАЕС, боротьба із організованою злочинністю, рятування людей на пожежах – репутація відомства та пересічних правоохоронців набувала лише негативних рис.

З іншого боку, матеріальне забезпечення діяльності правоохоронців з кожним роком ставало все гіршим, а навантаження – все більшим. Намагаючись вирішити свої матеріальні та репутаційні проблеми, співробітники вдавалися до різних, іноді геть різноспрямованих практик. Одні з них продовжували діяти відповідно до «старих правил»: вдавалися до ігор зі статистикою злочинів, фальсифікували справи, піддавали торурам затриманих, вимагали та отримували хабарі за зупинки кримінальних справ, брали участь у нелегальних оборудках «тіньової економіки». Інші ж вимагали змін та були готові самі їх ініціювати: створювали профспілки, виходили з комуністичної партії, закликали до департизації правоохоронних органів тощо. Напередодні остаточного розпаду радянської імперії ті правоохоронці, які залишалися на службі, шукали відповіді на питання: Якій державі та якому суспільству вони служать або хотіли б служити?

Дедалі більше співробітники міліції припиняли службу та шукали собі іншої – високооплачуваної діяльності. Частина з них, користуючись старими корупційними зв'язками, створювала або переходила на роботу до кооперативів, частина – до приватних охоронних фірм, певна група посилювала своїми знаннями та досвідом організовані злочинні угруповання.

Розпад міліції як репресивної та правоохоронної інституції призводив до невпинного зростання всіх видів злочинності та відчуття повної незахищеності громадян.

Фінансування. Автор не отримувала фінансової підтримки для проведення дослідження й публікації цієї статті.

Джерела і література

- Алтуєв, В.** (2003). Організаційне зміцнення та підвищення бойової готовності міліції та кримінального розшуку УСРР. *Науковий вісник ДДУВС*. № 2 (11), 81–92.
- Ветров, Г.** (1989). Опираясь на коллективное мнение. *Советский милиционер*. 15 февраля, 5.
- Виговський, Д.** (2006). *Кримінальна субкультура в механізмі злочинності неповнолітніх*: автореф. дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально виконавче право. Київ, 14 с.
- Возіанов, О. Ф., Бебешко, В. Г., & Бази́ка, Д. А.** (Ред.). (2007). *Медичні наслідки аварії на Чорнобильській атомній електростанції*. Київ: ДІА, 800 с.
- ГДА СБУ** – Галузевий державний архів Служби безпеки України
- Даниленко, В.** (2018). *Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії*. К.: Інститут історії України НАН України, 278 с.
- Дурдинець, В.** (1990). Боротьба із злочинністю: потрібна програма. *Радянський міліціонер*. 3 червня, 2.
- Дурдинець, В.**: (1990). «Моя позиція чітка». Бесіду провела І. Дашинська. *Радянський міліціонер*. 5 серпня, 15.
- Житник, С.** (2021). *Повсякденне життя українців в умовах системної кризи СРСР (друга половина 1980-х рр.)*. Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня магістр Суми, URL: <https://repository.sspu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/2191a200-9e28-4831-9801-cd8150f39ef3/content>.
- Зозуля, Є.** (2010). Криміногенна ситуація в Україні періоду становлення та розвитку незалежної держави. *Наука. Релігія. Суспільство*. № 1, 93–98.
- Иоффе, Ю.** (1995). *Один на один с системой: воспоминания и размышления бывшего вице-премьер-министра Украины*. Луганськ, 304 с.
- Ковалкін, А.** (1990). Чи безпечно жити у Києві? Що показало вивчення громадської думки про причини зростання злочинності в столиці України. *Радянський міліціонер*. 22 липня, 9.
- Ковальчук, В., Савків, Т., Садовська Г., Таран, П.** (1989). Чого ж було мітингувати? Репортаж по гарячих слідах несанкціонованого сходу в Тернополі. *Вільне життя*. 25 серпня, 3.
- Колесниченко, В.** (1990). «...Та не завжди говоримо». З яким настроєм служать вартіві правопорядку. *Радянський міліціонер*. 16 грудня, 3.
- Кравченко, Ю.** (1999). *Міліція України*. К.: Генеза, 432 с.
- Кучинский, А.** (1997). Преступники и преступления. Законы преступного мира. Паханы, авторитеты, воры в законе. Донецк. URL: <https://litlife.club/books/198618/read?page=53>.

- Леліков, М. (1990). Нічний патруль. *Перець*. № 15, 5–7.
- Мельник, П. (2017). Специфіка роботи правоохоронних органів Української Радянської Соціалістичної Республіки в 1960-х роках. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. Вип. 46. Т. 1, 19–23.
- Мельник, П. (2018). Прогалини в законодавстві радянської України про кримінальну відповідальність щодо протидії організованій злочинності в 1960–1991 рр. *Наше Право*. № 2, 5–12.
- Мельник, П. (2019). Кримінально-правове забезпечення протидії організованій злочинності в УРСР (1960–1991 рр.) [Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису]. Київ, 267 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Melnyk_Pavlo/Kryminalno-pravove_zabezpechennia_protydii_orhanizovanii_zlochynnosti_v_URS_19601991_rr.pdf.
- Михайленко, П., Кондратьєв, Я. (2000). *Історія міліції України у документах і матеріалах: у 3 т. К. : Генеза. Т. 3: 1946–1990*, 614 с.
- Міхеєва, О. (2011). *Становлення та функціонування правоохоронних органів УСРР (1921–1928 рр.): історичні аспекти*. Донецьк: Східний видавничий дім, 456.
- Мякота, В., Вавіровський, М. (1990). Нічний постріл. Ще раз про правову захищеність міліції. *Радянський міліціонер*. 30 вересня, 12.
- Одинец, М., Шатуновский, И. (1988). Бубновыи сыщик. Фельетонный детектив. *Правда*. 19 июня, 3.
- Перепелиця, А. (2009). *Адміністративно-правове регулювання підготовки персоналу органів внутрішніх справ України* [Кандидатська дисертація]. Львів, 272.
- Письмо (1989). Письмо слушателей учебного центра УВД Николаевского облисполкома. Слишком тонкая грань. *Советский милиционер*. 11 января, 4.
- Политико-моральное состояние личного состава (1989). Политико-моральное состояние личного состава. Доклад начальника политуправления МВД УССР генерал-майора милиции А. И. Боровика на заседании коллегии МВД УССР 15 июля 1989 года. *Советский милиционер*. 26 июля, 3.
- Постаті (2008). Постаті: повернення Дмитра Поїзда. Спількувалася Евеліна Дмитрович. *Portal Hetman TV*. 22 травня. URL: <http://www.hetman.tv/nomera/2008/2008-5-6-22/poizd-3.html>.
- Преступность и правонарушения (1992). *Преступность и правонарушения*. Статистический сборник. Москва: Финансы и статистика, 176 с.
- Работать в духе демократизации и гласности (1989). Работать в духе демократизации и гласности. Доклад министра внутренних дел УССР генерал-полковника внутренней службы И. Д. Гладуша на заседании коллегии МВД УССР 25 января 1989 года. *Советский милиционер*. 8 февраля, 2.
- Савченко, С., Столяров, М. (1990). Замовляється порядок. *Радянська міліція*. 18 лютого, 7.
- Смирнов, Б. (1989). Гальмівний механізм. Дещо про перебудову органів внутрішніх справ. *Кіровоградська правда*. 18 січня, 3.
- Смолій, В. (Ред.). (2019). *Чорнобильське досьє КГБ. Суспільні настрої. ЧАЕС у поставарійний період: збірник документів про катастрофу на Чорнобильській АЕС*. Київ, 1197 с.
- Спекуляція як спосіб вижити (2021). Усне інтерв'ю з Оленою Нікітюк. Автор – Максим Лука. *Усна історія. Український освітній проект*. 29 вересня. URL: <https://usnaistoriya.info/spekuljacija-jak-sposib-vizhiti/>.
- Стопіна, Н. (1990). Міліції потрібна допомога. *Радянський міліціонер*. 7 січня, 3.
- Стяжкіна, О. (2024) Почастішали випадки відмови...: низова мережа секретних співробітників КДБ УРСР в умовах системної кризи 1985–1991 рр. *Український історичний журнал*, Число 6, 192–219. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.192>.
- Тихенький, А. (1989). Кому нужны такие фильмы? *Советский милиционер*. 29 марта, 13.
- Учиться работать в новых условиях (1989). Учиться работать в новых условиях. Доклад министра внутренних дел УССР генерал-полковника внутренней службы И. Д. Гладуша на заседании коллегии МВД УССР 15 июля 1989 года. *Советский милиционер*. 26 июля, 1.
- Фурсов, С. (1989). После службы ... в кооператив. *Советский милиционер*. 12 липня, 4–5.
- ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань України.
- Чура, О. (2013). Події у Львові 1 жовтня 1989 р. та їхні наслідки. *Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія»*. Вип. 2 (31), 35–39.
- Шумкин, А. (1989) Не хотелось бы быть слугой. *Совесткий милиционер*. 1 марта, 8.
- Яка зарплата у працівників парторганів (1990). Яка зарплата у працівників парторганів. Інтерв'ю з керуючим справами ЦК КПУ К. К. Проданом. *Радянський міліціонер*. 25 лютого, 6.
- Якименко, П. (1989). Что случилось во Львове. *Советский милиционер*. 18 октября, 7.

References:

- Altuev, V.** (2003) Orhanizatsiine zmitsnennia ta pidvyshchennia boiovoi hotovnosti militsii ta kryminalnogo rozshuku USRR [Organizational strengthening and increasing the combat readiness of the police and criminal investigation department of the Ukrainian SSR]. *Naukovyi visnyk DDUVS – Scientific Bulletin of the DDUVS*. № 2 (11), 81–92. [in Ukrainian].
- Vetrov, G.** (1989). Opirayas na kolektivnoe mnenie [Based on collective opinion]. *Sovetskij milicioner. – Soviet police officer*. 15 febralya, 5. [in Russian].
- Vyhovskyi, D.** (2006). *Kryminalna subkultura v mekhanizmi zlochynnosti nepovnolitnikh [Criminal subculture in the mechanism of juvenile delinquency]*: avtoref. dys. kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.08 «Kryminalne pravo ta kryminolohiia; kryminalno vykonavche pravo. Kyiv, 14 c. [in Ukrainian].
- Vozianov, O. F., Bebesko, V. H., & Bazyka, D. A.** (Red.). (2007). *Medychni naslidky avarii na Chornobylskii atomnii elektrostantsii [Medical consequences of the collapse of the Chernobyl nuclear power plant]*. Kyiv: DIA, 800. [in Ukrainian].
- HDA SBU** – Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [The Branch State Archive of the Security Service of Ukraine].
- Danylenko, V.** (2018). *Ukraina v 1985–1991 rr.: ostannia hlava radianskoi istorii. [Ukraine in 1985–1991: the last chapter of Soviet history]*. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 278. [in Ukrainian].
- Durdynets, V.** (1990). Borotba iz zlochynnistiu: potribna prohrama. [Fighting crime: a program is needed]. *Radianskyi militsioner. – Soviet police officer*. 3 chervnia, 2. [in Ukrainian].
- Durdynets, V.:** «Moia pozytsiia chitka». Besidu provela I. Dashynska. [“My position is clear.” Interview conducted by I. Dashynska]. (1990). *Radianskyi militsioner. – Soviet police officer*. 5 serpnia, 15. [in Ukrainian].
- Zhytnyk, S.** (2021). *Povsiakdenne zhyttia ukraintsiv v umovakh systemnoi kryzy SRSR (druha polovyna 1980-kh rr.). [Everyday life of Ukrainians under the systemic crisis of the USSR (second half of the 1980s)]*. Kvalifikatsiina robota na zdobuttia osvithnoho stupenia mahistr Sumy, URL: <https://repository.sspu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/2191a200-9e28-4831-9801-cd8150f39ef3/content> [in Ukrainian].
- Zozulia, Ye.** (2010). Kryminohenna sytuatsiia v Ukraini periodu stanovlennia ta rozvytku nezaleznoi derzhavy. [The criminogenic situation in Ukraine during the period of establishment and development of an independent state]. *Nauka. Relihiia. Suspilstvo. – Science. Religion. Society*. № 1, 93–98. [in Ukrainian].
- Yoffe, Yu.** (1995). *Odin na odin s sistemoy: vospominaniya i razmyshleniya byvshego vitse-premer-ministra Ukrainy. [One-to-one with the system: memories and reflections of the former Deputy Prime Minister of Ukraine]*. Lugansk, 304. [in Russian].
- Kovalkin, A.** (1990). Chy bezpechno zhyty u Kyievi? Shcho pokazalo vyvchennia hromadskoi dumky pro prychny zrostantia zlochynnosti v stolytsi Ukrainy. [Is it safe to live in Kyiv? What the public opinion poll showed about the reasons for the increase in criminality in the capital of Ukraine]. *Radianskyi militsioner. – Soviet police officer*. 22 lyupnia, 9. [in Ukrainian].
- Kovalchuk, V., Savkiv, T., Sadovska H., Taran, P.** (1989). Choho zh bulo mitynhuvaty? Reportazh po hariachykh slidakh nesanktsionovanoho skhodu v Ternopoli. [Why was there a protest? A report on the hot heels of an unsanctioned rally in Ternopil]. *Vilne zhyttia. – Free life*. 25 serpnia, 3. [in Ukrainian].
- Kolesnychenko, V.** (1990). «... Ta ne zavzhdy hovorymo». Z yakym nastroiem sluzhat vartovi pravoporiadku. [“... But we don't always talk.” What is the mood of law enforcement officers?]. *Radianskyi militsioner. – Soviet police officer*. 16 hrudnia, 3. [in Ukrainian].
- Kravchenko, Yu.** (1999). *Militsiia Ukrainy. [Militia of Ukraine]*. K.: Heneza, 432. [in Ukrainian].
- Kuchinskij, A.** (1997). *Prestupniki i prestupleniya. Zakony prestupnogo mira. Pahany, avtoritety, vory v zakone. [Criminals and crimes. The laws of the criminal world. Gangsters, “avtoritety”, thieves-in-law]*. Doneck. URL: <https://litlife.club/books/198618/read?page=53> [in Russian].
- Lelikov, M.** (1990). Nichnyi patrol. [The night patrol]. *Perets. – Pepper*. № 15, 5–7. [in Ukrainian].
- Melnyk, P.** (2017). Spetsyfika roboty pravookhoronnykh orhaniv Ukrainskoi Radianskoi Sotsialistychnoi Respubliky v 1960-kh rokakh. [Specifics of the work of law enforcement agencies of the Ukrainian Soviet Socialist Republic in the 1960s]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnogo universytetu. Seriya: Pravo. – The scientific bulletin of Uzhhorod National University. Series: Law*. Vyp. 46. T. 1, 19–23. [in Ukrainian].
- Melnyk, P.** (2018). Prohalyny v zakonodavstvi radianskoi Ukrainy pro kryminalnu vidpovidalnist shchodo protydii orhanizovanii zlochynnosti v 1960–1991 rr. [Gaps in the legislation of the Ukrainian SSR regarding criminal liability for counteracting organized crime in 1960–1991]. *Nashe Pravo. – Our Law*. № 2, 5–12. [in Ukrainian].
- Melnyk, P.** (2019). *Kryminalno-pravove zabezpechennia protydii orhanizovanii zlochynnosti v URSSR (1960–1991 rr.) [Criminal law enforcement against organized crime in the USSR (1960–1991)]*.

- [Kvalifikatsiina naukova pratsia na pravakh rukopysu]. Kyiv, 267 s. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Melnyk_Pavlo/Kryminalno-pravove_zabezpechennia_prottydii_orhanizovanii_zlochynnosti_v_URSR_19601991_rr.pdf [in Ukrainian].
- Mykhailenko, P., Kondratiev, Ya.** (2000). *Istoriia militsii Ukrainy u dokumentakh i materialakh: u 3 t.* [History of the Ukrainian Militia in Documents and Materials: in 3 vol.]. K.: Heneza. T. 3: 1946–1990, 614 s. [in Ukrainian].
- Mikheieva, O.** (2011). *Stanovlennia ta funktsionuvannia pravookhoronnykh orhaniv USRR (1921–1928 rr.): istorychni aspekty.* [Establishment and functioning of law enforcement agencies of the USSR (1921–1928): historical aspects]. Donetsk: Skhidnyi vydavnychyi dim, 456. [in Ukrainian].
- Miakota, V., Vavirovskyi, M.** (1990). Nichnyi postril. Shche raz pro pravovu zakhyshchenist militsii. [Night shot. Once again about the legal protection of the police]. *Radianskyi militsioner.* – *Soviet police officer.* 30 veresnia, 12. [in Ukrainian].
- Perepelytsia, A.** (2009). *Administratyvno-pravove rehuliuвання pidhotovky kadrov orhaniv vnutrishnikh sprav Ukrainy.* [Administrative and legal regulation of training personnel of internal affairs bodies of Ukraine]. [Candidate dissertation, unpublished]. Lviv, 272 [in Ukrainian].
- Pismo** (1989). Pismo slushatelej uchebnogo centra UVD Nikolaevskogo oblispolkoma. Slishkom tonkaya gran. [Letter from students at the training center of the Mykolaiv Regional Executive Committee's Internal Affairs Department. A very thin line]. *Sovetskij milicioner.* – *Soviet police officer.* 11 yanvarya, 4. [in Russian].
- Politiko-moralnoe sostoyanie lichnogo sostava** (1989). *Politiko-moralnoe sostoyanie lichnogo sostava. Doklad nachalnika politupravleniya MVD USSR general-majora milicii A.I. Borovika na zasedanii kollegii MVD USSR 15 iyulya 1989 goda.* [The political and moral state of personnel. Report by the head of the political department of the USSR Ministry of Internal Affairs, Major General of Militia A.I. Borovik, at a meeting of the USSR Ministry of Internal Affairs collegium on July 15, 1989]. *Sovetskij milicioner.* – *Soviet police officer.* 26iyulya, 3. [in Russian].
- Postati** (2008). Postati: povnennia Dmytra Poizda. [Figures: the return of Dmitry Poizd]. Spilkuvalasia Evelina Dmytrovykh. *Portal Hetman TV.* – *Hetman TV Portal.* 22 travnia. URL: <http://www.hetman.tv/nomera/2008/2008-5-6-22/poizd-3.html> [in Ukrainian].
- Prestupnost i pravonarusheniya** (1992). *Prestupnost i pravonarusheniya.* [Criminality and violations of the law]. Statisticheskij sbornik. Moskva: Finansy i statistika, 176 s. [in Russian].
- Rabotat v duhe demokratizatsii i glasnosti** (1989). *Rabotat v duhe demokratizatsii i glasnosti. Doklad ministra vnutrennih del USSR general-polokvnika vnutrennej sluzhby I.D. Gladusha na zasedanii kollegii MVD USSR 25 yanvarya 1989 goda.* [Working in the spirit of democratization and openness. Report by the Minister of Internal Affairs of the USSR, Lieutenant General of Internal Service I.D. Gladush, at a meeting of the Collegium of the USSR Ministry of Internal Affairs on January 25, 1989]. *Sovetskij milicioner.* – *Soviet police officer.* 8 fevralya, 2. [in Russian].
- Savchenko, S., Stoliarov, M.** (1990). Zamovliaetsia poriadok [The order is requested]. *Radianskyi militsioner.* – *Soviet police officer.* 18 liutoho, 7 [in Ukrainian].
- Smyrnov, B.** (1989). Halmivnyi mekhanizm. Deshcho pro perebudovu orhaniv vnutrishnikh sprav. [The braking mechanism. What about the restructuring of internal affairs organizations?]. *Kirovohradska pravda.* – *Kirovohrad pravda.* 18 sichnia, 3. [in Ukrainian].
- Smolii, V.** (Red.). (2019). *Chornobylske dosie KGB. Suspilni nastroi. ChAES u postavariinyi period: zbirnyk dokumentiv pro katastrofu na Chornobylskii AES.* [The KGB files on Chernobyl. Public sentiment. ChAES in the post-accident period: a collection of documents on the Chernobyl nuclear power plant disaster]. Kyiv, 1197 s. [in Ukrainian].
- Spekuliatsiia yak sposib vyzhyty** (2021). *Spekuliatsiia yak sposib vyzhyty* [Speculation as a way to survive]. Usne intervju z Olenoiu Nikitiuk. Avtor – Maksym Luka. *Usna istoriia. Ukrainyskyi osvittinii proekt.* – *Oral history. Ukrainian educational project.* 29 veresnia. URL: <https://usnaistoriya.info/spekuljacija-jak-sposib-vizhyti/> [in Ukrainian].
- Stopina, N.** (1990). Militsii potribna dopomoha. [The police need help]. *Radianskyi militsioner.* – *Soviet police officer.* 7 sichnia, 3. [in Ukrainian].
- Stiazhkina, O.** (2024) Pochastishaly vypadky vidmovy...: "nyzova merezha sekretnykh spivrobitnykiv KDB URSR v umovakh systemnoi kryzy 1985-1991 rr. ["Cases of refusal have become more frequent...": A grassroot network of secret KGB employees of the Ukrainian SSR in the context of the systemic crisis of 1985–1991]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* – *The Ukrainian Historical Journal.* Chyslo 6, 192–219. [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.192>.
- Tihenkij, A.** (1989). Komu nuzhny takie filmy? [Who needs such films?]. *Sovetskij milicioner.* 29 marta, 13. [in Russian].

- Uchitsya rabotat v novih usloviyah** (1989). Uchitsya rabotat v novih usloviyah. Doklad ministra vnutrennih del USSR general-polkovnika vnutrennej sluzhby I.D. Gladusha na zasedanii kollegii MVD USSR 15 iyulya 1989 goda. [Learn to work in new situations. Report by the Minister of Internal Affairs of the USSR, Colonel General of Internal Service I.D. Gladush, at a meeting of the Collegium of the USSR Ministry of Internal Affairs on July 15, 1989]. *Sovetskij milicioner*. – *Soviet police officer*. 26 iyulya, 1. [in Russian].
- Fursov, S.** (1989). Posle sluzhby ... v kooperativ. [After service ... in the cooperative]. *Sovetskij milicioner* – *Soviet police officer*. 12 lipnya, 4–5. [in Russian].
- TsDAHOU** – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [Central State Archive of Public Associations and Ukrainian Studies].
- Chura, O.** (2013). Podii u Lvovi 1 zhovtnia 1989 r. ta yikhni naslidky. [Events in Lviv on October 1, 1989, and their consequences]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu, seriia «Istoriia»*. – *The Scientific Bulletin of Uzhhorod University, series "History"*. Vyp. 2 (31), 35–39. [in Ukrainian].
- Shumkin, A.** (1989) Ne hotelos by byt slugoj. [I wouldn't want to be a servant]. *Sovetskij milicioner*. – *Soviet police officer*. 1 marta, 8. [in Russian].
- Yaka zarplata u pratsivnykiv partorhaniv** (1990). Yaka zarplata u pratsivnykiv partorhaniv. Interviu z keruiuchym spravamy TsK KPU K.K. Prodanom. [How much do officials of party organizations earn? Interview with K.K. Prodan, head of the Central Election Commission]. *Radianskyi militsioner*. – *Soviet police officer*. 25 liutoho, 6. [in Ukrainian].
- Yakymenko, P.** (1989). Chto sluchylos vo Lvove. [What happened in Lviv]. *Sovetskyi mylytsoner*. – *Soviet police officer*. 18 oktiabria, 7. [in Russian].